

UOT-811.11-112

Səhifə: 58-61

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.58>

Firuzə Kərimova
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SİNTAKTİK ÜSULLA SÖZ YARADICILIĞI

XÜLASƏ

Sintaktik üsul söz yaradıcılığı yolları içərisində önəmli yer tutur. Xüsusilə elm və texnikanın sürətlə həyatımıza daxil olması dildə sözlərin birləşməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranmasını labüd edir. Müasir ingilis dilinin bütün mərhələlərində sintaktik üsulla söz yaradıcılığı aktiv olmuşdur. Hal hazırda ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantlarında söz yaradıcılığının ən məhsuldar üsullarından məhz sintaktik üsul sayılır. Mürəkkəb sözlər dildə morfolojiya ilə sintaksis arasında keçid rolunu oynayır. İngilis dilində mürəkkəb sözlər həm bitişik, həm defislə, həm də ayrı yazılır. Ayrı yazılan mürəkkəb sözlər söz birləşməsindən mürəkkəb sözə keçid mərhələsində olan sözlərdir. Araşdırma nəticəsində aydın olur ki, funksionallıq baxımından sadə sözlərlə mürəkkəb sözlər eyni səviyyədədir.

Açar sözlər: ingilis dili, söz yaradıcılığı, üsul, müasir, birləşmə.

Giriş: Hər bir dilin lüğət tərkibi yeni sözlərin əmələ gəlməsi hesabına genişlənir. Tədqiqatlar göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısında bir çox dillər, əsas etibarilə, Avropa dilləri öz lüğətlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Belə ki, “New York Times” qəzetində (3 aprel 1989-cu il tarixli) qeyd edilmişdir ki, hər il müasir ingilis dili lüğəti 15-20 min leksik vahid artır. Müasir cəmiyyət daxilində baş verən sosial və mədəni dəyişikliklər, texnoloji “inqilab” və qloballaşma ilə bağlı olaraq lüğətdə belə dəyişikliklər baş verir.

İngilis dilində sintaktik yolla söz düzəltmə prosesi tarixən daha qədimdir. İngilis dilində mürəkkəb sözlər ən azı iki komponentdən əmələ gəlir. Komponentlər morfoloji əlamət qəbul edib-etməsinə görə də iki yerə ayrılır: 1. Morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlər; 2. Morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər. İki və daha artıq sözün struktur-semantik cəhətdən birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb isimlərə XVIII əsrə qədərki ədəbi ingilis dilində az təsadüf olunur. Mürəkkəb sözləri müəyyənləşdirən meyarlar haqqında da müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Məhz buna görə də dildə mürəkkəb feillərin varlığı özü belə hələ də bu günə qədər mübahisəli olaraq qalır. Məlum olduğu kimi, ingilis dilində yeni sözlər üç əsas yolla əmələ gəlir: söz birləşməsi (iki və ya daha çox kökün birləşməsi), affiksasiya (prefiks və şəkilçilərdən istifadə etməklə sözdüzəltmə) və konversiya (nitqin bir hissəsindən digərinə keçid olmadan sözün formasının dəyişdirilməsi).

“...Hər hansı bir mürəkkəb söz tərkibinə girən leksik vahidlər özlərinin ayrılıqda ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə itirir və birlikdə yeni vahid bir məfhum ifadə etməyə xidmət edir. Bu məsələ yenə də mürəkkəb sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir məsələ olub formalaşması üçün də əsas təşkil edir” [1,s.192].

Müasir ingilis dilindəki bütün yeni birləşmələrin üçdə birindən çoxu söz birləşməsinə əsaslanan mürəkkəb sözlər əmələ gətirir [6].

İngilis dilində söz birləşməsi sözdüzəltmənin ən qədim və universal üsullarından biridir. Söz birləşməsi prosesi ingilis söz formalarında əsasən omonim olan iki kökün birləşməsidir: *headache*, *blackboard*. Sadə köklər (*cowboy*, *spaceship*), eləcə də sadə köklər və törəmə köklər (*pen-holder*, *baby-sitter*) birləşməyə məruz qala bilər. Söz köklərinin birləşdirilməsi üsulu neytral ola bilər, hər iki əsas bütünlüklə birləşdirildikdə (*eye-brow*, *schoolgirl*) və birləşdirici elementdən (*handicraft*, *mother-of-pearl*) istifadə olunmaqla. Mürəkkəb söz, adətən, bütöv şəkildə əmələ gəlir və onun qrammatik xüsusiyyətləri ikinci komponentdən asılıdır [9].

İngilis dilində mürəkkəb söz problemi hələ də öz həllini tapmayıb. Mürəkkəb söz əslində bir sintaqmatik birlikdir. Bu sintaqmatik birlik həm bitişik, həm də ayrı birləşmə tipində yazıla bilər: Ferdinand de Sössür yazır: "...dili yaradan səs və məna fərqlərinin yekunu iki cür yaxınlaşmanın nəticəsidir: assosiativ, sintaqmatik. Hər ikisi əhəmiyyətli dərəcədə dilin özü tərəfindən müəyyən edilir: məhz həmin münasibətlərin yekunu dili təşkil edir, onun fəaliyyətini müəyyənləşdirir. Bu mütəşəkkillikdə bizi heyran edən ilk hadisə sintaqmatik birlikdir: dilin bütün vahidləri ya nitq axınında onları əhatə edənlərdən, ya da özlərinin tərkib hissələrindən asılı vəziyyətdədir. Söz yaradıcılığı buna ən yaxşı misaldır" [2,s.174].

Mürəkkəb sözün tərifinin özü böyük çətinliklər yaradır. Ş.Həsənli-Qəribova yazır: "Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı yazılan mürəkkəb sözlər əslində söz birləşmələrindən mürəkkəb sözə keçid mərhələsindədir və onlarda vahid məna birliyi yaransa da tərəflərin vurğusunun itirməməsi nəticəsində birləşmiş mürəkkəb dil vahidi formalaşmamışdır" [3,s.90]. İngilis dilində mürəkkəb sözlərin sərhədləri hələ də tam müəyyənləşməmiş qalmaqdadır. Bitişiklik, struktur bütövlüyü və funksional bölünməzlik mürəkkəb sözü söz birləşmələrindən fərqləndirir, burada ifadənin hər bir üzvü ayrı-ayrılıqda əmələ gəlir və öz sərbəstliyini saxlayır. Eyni zamanda morfoloji cəhətdən mürəkkəb bütövlük təşkil edən komponentlərin birləşməsi vahid bir bütöv kimi formalaşır və bir paradigmaya malikdir. Başqa sözlə desək, müəyyən formalar əmələ gətirən zaman sözdəyişdirici şəkildə onları ayrı-ayrı hissələrinə deyil, bütövlükdə kompleksə əlavə olunur (məsələn, isimlərin cəm halı - *shipwreck* "gəmi qəzası" – *shipwrecks*; *weekend* "həftənin sonu" – *weekends* və s.).

Söz birləşməsi iki və ya daha çox kökün morfoloji birləşməsindən ibarət sözdüzəltmə üsullarından biridir. Söz birləşməsi nəticəsində mürəkkəb söz əmələ gəlir. Mürəkkəb sözlərin bəzi növləri quruluşca söz birləşmələrinə bənzəyir və bütöv sözlərin kombinasiyasından ibarətdir. Mürəkkəb sözlərin digər növləri daha çox aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: - mürəkkəb sözün xüsusi qrafik görünüşü (bitişik və ya defislə yazılmış orfoqrafiya). - 1-ci komponentin qrammatik mənasının silinməsi; - mürəkkəb sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olan dəyişkən komponentlərin sabit qaydası və s.

Sadə sözlər kimi, mürəkkəb sözlər də sözlərin dəyişməsi zamanı vahid qrammatik göstəriciyə malik olur. Komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin xarakterinə görə mürəkkəb sözlər iki əsas növə bölünür: 1) bitişdirici - bərabər komponentlərin birləşməsi; 2) tabelik - sintaktik cəhətdən əsas və asılı olan komponentlərin birləşməsi (komponentlərin belə əlaqəsi təyin və ya tamamlıq ola bilər); bu tip mürəkkəb sözlər arasında yiyəlik halda mürəkkəb sözlər xüsusi yer tutur. Komponentlərin birləşdirilməsi üsuluna görə atematik birləşmə (kökün və ya əsasın birbaşa əlavə edilməsi) və tematik birləşmə (interfiks vasitəsilə əlaqə) fərqləndirilir [5].

Mürəkkəb sözlərin ilkin və ən mühüm tipologiyası onların sadə mürəkkəb və törəmə mürəkkəb sözlərə təsnif etməkdir. Ümumi sözlər kimi mürəkkəb sözlər də çoxaspektli vahidlərdir. Mürəkkəb sözlərin müxtəlif xassələrinə uyğun olaraq onların müxtəlif təsnifatları mümkündür [8].

Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin strukturunu nəzərə alaraq, məsələn, belə bir struktur təsnifatı verir: a) sadə köklərdən ibarət mürəkkəb sözlər (məsələn, *heartache* "ürək ağrısı" və s.); b) bir sadə və bir törəmə kökdən ibarət mürəkkəb sözlər (məsələn, *maid-servant* "kəviz"); c) komponentlərindən biri abreviatuara olan mürəkkəb sözlər (məsələn, *V-day* "Qələbə günü"); d) komponentlərindən birinin əsası mürəkkəb olan mürəkkəb sözlər (məsələn, *postmaster-general* "Poçt naziri").

Mürəkkəb sözlər müasir ingilis dilinin demək olar ki, bütün nitq hissələrində təmsil olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, ingiliscə mürəkkəb sifətlər ən çox və struktur cəhətdən müxtəlif qrupları təmsil edir. Mürəkkəb sifətlər arasında ən məhsuldar modellər bunlardır:

$n + v + - \text{ing/-ed} = \text{adj}$, $\text{adv/n} + - \text{ing/-ed} = \text{adj}$, $\text{well/ill} + v + - \text{ed}$.

$\text{adj/n} + v + - \text{ing} = \text{adj}$, $n + \text{adj} = \text{adj}$, $\text{adv} + \text{adj}$, $v + \text{adv/}$.

Məsələn: *shoe-making*, *hand-made*, *fast-growing*, *faradvanced*, *well/ill-mannered*, *strange-sounding*, *mile-long*, *darkblue*, *grown-up*.

Ayrı bir qrup müxtəlif növ söz birləşmələrindən əmələ gələn sifətlərlə təmsil olunur. Bu tip sifətlərin əsasında strukturuna və mənalılarına görə fərqlənən ifadələrdir, əksər hallarda bunlar sifətə çevrilmiş və ya müəyyən bir kontekstdə sifət kimi istifadə olunan frazeoloji ifadələrdir. Mürəkkəb

sifətlərin əsasında belə birləşmələrin ən çox yayılmış növləri bunlardır: - ön söz və ya bağlayıcı ilə bağlanan isimlər, məsələn: *day-to-day*; - fel və zərf və ya ön söz birləşməsi, məsələn: *tear-off*; - isimlə birləşən sifət, məsələn: *long-distance* [7].

Bundan başqa, *blackboard*, *tapemeasure*, *policeman* kimi sözlərdə ikinci element “leksik” və “qrammatik” [7] arasında mövqe tutur, yəni əsas semantik məna ilə yanaşı, bu sözlərin ifadə etdiyi nitq hissəsinə xas olan qrammatik qaydaların bütün həcmi təşkil edir. *Microwave*, *bibliophile*, *telegraph* sözlərində elementlər başqa dildən alınmış elementlərə bənzəyir.

Nəticə: Beləliklə, sözdüzəltmə və xüsusən də söz birləşməsinə yalnız hazır adlarla deyil, həm də ekstralingvistik amillərlə bağlı müəyyən model və sxemlərlə dərk etmək müəyyən prinsiplər əsasında sözün əmələgəlmə mexanizmi haqqında fikirləri əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşdirməyə və aydınlaşdırmağa imkan verir.

Bu söz yaradıcılığı üsulu bir neçə səbəbdən dilçi-alimlər tərəfindən fəal şəkildə öyrənilir. Əvvəla, kökləri köhnə ingilis dilində olan sözyaratma indi də aktuallığını itirmir və müasir ingilis dilində yeni yaranan leksik vahidlərin üçdə birindən çoxu mürəkkəb sözlərdir. Lakin çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq, bu sahədə bir sıra həllini tapmamış problemlər mövcuddur. İngilis dilinin normaları leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə üst-üstə düşən sözlərin birləşmə zamanı əmələ gələn sözlərlə birləşməsinə imkan verdiyindən, mürəkkəb söz və ifadələr arasındakı fərqləri müəyyən etmək olduqca çətinidir (məsələn, *dancing-girl* “*rəqqasə*” və *dancing girl* “*rəqs edən qız*”). Bu baxımdan həmin anlayışları fərqləndirmək məqsədilə bir sıra meyarlar işlənilib hazırlanmışdır: 1) fonetik meyar mürəkkəb sözlərin ilkin və ikinci dərəcəli vurğuya malik olmasına əsaslanır, söz birləşməsində vurğu hər iki komponent üzərində bərabər paylanır; 2) morfoloji meyar mürəkkəb sözün ayrılmaz formasına və frazanın ayrıca formasına əsaslanır. Başqa sözlə, mürəkkəb sözlərdə şəkilçilər onun ayrı-ayrı elementlərinə deyil, bütün kompleksə əlavə olunur; 3) sintaktik meyar cümlənin digər üzvləri ilə birləşmənin işlənməsinin mümkün və ya qeyri-mümkünlüyünü və komponentlərin ardıcılığını ehtiva edir [4, s. 16]. Bununla belə, bu şərt parametrlərin mümkün üst-üstə düşməsi səbəbindən mürəkkəb söz və söz birləşməsinə ayırd etmək problemini həmişə həll etmir (məsələn, *round-fish* və *roundfish*); 4) orfoqrafiya meyarı mürəkkəb sözlərin davamlı və ya defislə yazılışına və ifadələrin ayrı yazılışına əsaslanır.

Mürəkkəb sözlərin təsnifatını müxtəlif müstəvilərdə nəzərdən keçirmək olar, belə ki, hər bir komponent fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin strukturunu nəzərə alaraq aşağıdakı təsnifat edilə bilər:

- 1) mürəkkəb sözə sadə köklər daxildir (*sunflowe* - *günəbaxan*);
- 2) mürəkkəb sözə bir sadə və bir törəmə kök daxildir (*fair-haired* – *zərif*);
- 3) mürəkkəb sözə ixtisarlara daxildir (*V-day* – *Qələbə günü*);
- 4) tərkib hissələrindən biri mürəkkəb kök olan mürəkkəb söz (*postmaster-general* - “*Poçt naziri*”).

İkinci təsnifat mürəkkəb sözləri nitq hissələrinə uyğun paylayır. Söz quruluşu prosesi iki və ya daha çox kökün birləşərək mürəkkəb sözə çevrilməsidir [5, s. 29]. Belə sözlər həm defislə, həm də bitişik yazılır. Beləliklə sintaktik üsulla yaranmış leksik vahidlər ingilis dilinin leksik fondunda xüsusi bir lay təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1982, 214 s.
2. Ferdinand de Sössür Ümumi dilçilik kursu. Bakı: Azərbaycan Tərcümə mərkəzi, 2018, s. 174 (351 s.)
3. Həsənlı-Qəribova Ş. Oğuz qrupu türk dillərində isimlərdə söz yaradıcılığı. Bakı: Avropa, 2017, 187 s.
4. Заботкина, В. И. Новая лексика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1990. – 124 с.
5. Мешков О.Д. Словообразование в современном английском языке: Учеб. пос. М.: Высш. шк., 1985. 187 с.

6. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. Москва, 1956.
7. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. Минск, 2002.
8. Хаскина Е.М. Продуктивные способы словообразования в современном английском языке. Иностранные языки в школе. 1993; 6: 20 – 29.
9. Хидекель С.С. Система словообразования в современном английском языке. Москва, 1974.

Фируза Каримова

***Способы словообразования в современном английском языке:
Синтаксический метод***

Резюме

Синтаксический метод занимает важное место среди способов словообразования. В частности, быстрое проникновение науки и техники в нашу жизнь обуславливает необходимость создания новых слов посредством сочетания слов в языке. Синтаксическое словотворчество активно проявлялось на всех этапах развития современного английского языка. В настоящее время синтаксический метод считается одним из наиболее продуктивных способов словообразования в британском и американском вариантах английского языка. Сложные слова действуют как мост между морфологией и синтаксисом языка. В английском языке сложные слова пишутся как рядом, через дефис, так и через дефис. Сложные слова, написанные раздельно, – это слова, находящиеся в стадии перехода от сложного слова к сложному слову. В результате исследования мы видим, что по функциональности простые слова и сложные слова находятся на одном уровне.

Ключевые слова: *английский язык, словотворчество, метод, современный, сочетание.*

Firuzza Karimova

***Methods of word-formation in modern english:
the syntactic method***

Summary

The syntactic method occupies an important place among the methods of word creation. In particular, the rapid entry of science and technology into our lives necessitates the creation of new words through the combination of words in the language. Syntactic word creation has been active at all stages of the modern English language. Currently, the syntactic method is considered one of the most productive methods of word formation in the British and American variants of the English language. Compound words act as a bridge between morphology and syntax in a language. In English, compound words are written both contiguous, hyphenated, and separated. Compound words written separately are words that are in the transition stage from a compound word to a compound word. As a result of research, we see that in terms of functionality, simple words and complex words are at the same level.

Key words: *English language, word creation, method, modern, combination.*

Çapa tövsiyə edən: *Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası*

Rəyçilər: *dosent Lalə Qurbanova
dosent Nərmin Əliyeva*